

Нотатки з кухні «переписування історії»

Володимир В'ятрович

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Наш Формат». Усі права застережено.
Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Моя iStoryя

Книжка, яку ти, майбутній читачу, взяв до рук, дуже відрізняється від усього, що я написав і опублікував дотепер. Вона навіть мало схожа на щось інше, що ти дотепер читав у інших авторів. Це не спогади (хоч тут багато пригадування), а швидше роздуми про історію в моєму житті та трохи про мою участь в історії.

Свого часу мені, студентові істфаку, забракло власне українського погляду на історію. Я бачив, як історики та громадяни інших країн проходили шлях самопізнання і самооцінювання, дивилися на себе в минулому «із власної дзвіниці», працювали над помилками, використовували здобутки. Водночас зауважував, як Україну тримали в полоні нав'язаної думки «старшого брата». А справжня незалежність — це також і самоусвідомлення.

Тож я вирішив зосередитися не лише на науці, а й на роз'ясненні вивченого — зробити минуле доступним. Для мене це була не тільки робота зі здобутками та помилками, а й частина (понад двадцять років!) життя на тлі неспокійної історії нашої країни. У цій книжці переплелися історія як history з моєю особистою історією — story. Це текст про минуле — моє, українців, минуле загалом. Про те, як формувалися мої погляди на історію, як і чому я намагався допомагати формувати їх іншим. Це водночас і мій особистий досвід, і спроби спонукати українців переосмислити наш колективний. Щоб не повторювати помилок, які вже позаду, і впевненіше прямувати вперед. Це однаково актуально для мене особисто й для нас усіх разом. У мене часто буває так, що остаточний текст відрізняється від задуманого напочатку. Первинна ідея, що спонукає почати писати, розвивається, міняється. Дещо — спершу позірно доречне — цілком відкидається. Іноді письмо несе, як стрімка ріка, і заводить туди, куди ти спочатку не збирався чи

навіть уявлення не мав про це місце. Міняється не лише зміст, а й форма задуманого. Наприклад, робота над збірником документів про польсько-український конфлікт 1940-х закінчилася не лише двотомником матеріалів українського підпілля (як задумував від початків), а й монографією з використанням польських, советських, німецьких матеріалів. Тому що хотів допомогти читачеві краще зрозуміти контекст друкованих документів ОУН та УПА.

Ця книжка теж спочатку задумувалась як збірник статей про історію, пам'ять, політику, яких написав уже чимало. Потім побачив, що багато цікавих думок висловлював у численних інтерв'ю. До того ж із часом, коли зростала зайнятість, кількість статей зменшувалася, кількість розмов із журналістами збільшувалася, бо слід було постійно пояснювати свої дії.

Ще одним засобом донесення ідей, їхньої публічної апробації виявилися дописи у фейсбуці. Соціальна мережа стала майданчиком для ініціювання суспільних дискусій, іноді досить гарячих і масштабних. Деякі дописи згодом вдалося розгорнути у ширші публікації, деякі через брак часу так і zostалися «протостаттями». Часом дописи, навпаки, мали на меті максимально сконденсовано подати розгляд якоїсь доволі великої проблеми. Тому з'являлися тексти на збір «коротка історія про...».

Перегляд зібраних публікацій (тепер уже статей, інтерв'ю, фейсбучних дописів) показав, що багато з них потребують контекстуальних пояснень і коментарів. Особливо інтерв'ю, які завжди більше прив'язані до конкретного моменту запису. Тому виникла ідея супроводити ці тексти узагальненим наративом, який краще допоможе побачити обставини появи, зрозуміти мотиви створення, а отже, можливе їхнє значення для мене та інших. Цей наратив більше зосереджений саме на особистому (відчуття, бажання, враження). Тому він моя story. Тоді як другий рівень, мої спроби розуміння минулого (і трохи формування майбутнього:)), —

моя history.

Статті, інтерв'ю (деякі — повним обсягом, дещо — фрагментами) і дописи у фейсбуці — це тексти, які писалися приблизно протягом 20 років. Уважний читач помітить, як розвивалися думки, погляди на ту чи іншу проблему минулого протягом цього часу. Деякі з них, висловлені в ранніх текстах, тепер вважаю застарілими, іноді навіть недоречними. Але вони важливі, бо саме із цих, може, навіть частково помилкових суджень, починався мій шлях до того, що тепер (і це, ймовірно, теж не остаточно) вважаю ближчим до істини.

Натомість узагальнений наратив — це свіжий текст, написаний протягом останнього року, під час мого перебування на лікуванні. Травма правої руки та її подолання, з одного боку, коштувала чималих фізичних зусиль, з іншого — дала унікальну можливість призупинитися на своєму шляху, озирнутися назад і дещо переосмислити. Є для цього гарне слово в українців діаспори — застановитися. А ще травма стала приводом для реваншу лівші, якого советська школа у 1980-ті змусила стати «як всі» — правшею. Текст писався лівою на телефоні, а потім переносився для редагування на комп'ютер. Загальносуспільні павзи через карантинні заходи 2020–2021 років, що спиняли мою актуальну політичну активність, теж дали більше можливостей для переосмислення проробленого на попередньому етапі життя і його письмового викладу.

І на завершення вступу — про другу, дещо провокаційну частину назви книжки. «Переписування історії» — словосполучка, яку неодноразово чув на свою адресу в заявах політиків чи публікаціях журналістів, що засуджували мою діяльність. У відповідь я повторював: ми не переписуємо свою історію, ми щойно намагаємося написати її. Написати історію України не з погляду її сусідів, а так би мовити — від першої особи. Написати українську

історію саме як історію України, а не Росії, Польщі чи ще когось на нашій землі. Звісно, такий підхід не подобається тим нашим сусідам, які вже написали для нас / замість нас / без нас цю історію, визначили її героїв, зрадників, ключові та другорядні події. З їхнього погляду наше самопізнання непотрібне і навіть шкідливе. З нашого — неминуче й необхідне. Тільки коли story нашої країни збіжиться з її history, можна буде говорити про те, що ми заклали основи для свого національного наративу про минуле. Хоч і після цього він зазнаватиме змін, адже кожне покоління дивиться на минуле зі своєї висоти й бачить його дещо інакше, ніж попередники. Але тоді ми вже не вважатимемо словосполучу «переписування історії» лайливою.

Р. S. Тут буде багато текстів із фейсбуку — вони вперше з'являлися в соціальній мережі, частина з них — результат спровокованих нею дискусій. Врешті, фейсбук відіграв вирішальну роль у появі цієї книжки. Зібравши матеріал до неї, я все ще вагався. Тому запитав своїх читачів у мережі, чи цікавим було б їм таке видання. Після того, як понад півтори тисячі висловили готовність купити майбутню книжку, рішення на користь її появи було ухвалене.

Тож хотіли — маєте, welcome to my (hi)story. Київ, 27.05.2021

Історія як розповіді про минуле увійшла в моє життя зі слів батьків, потім — із книжок. Тоді, в дитинстві, вона мало відрізнялася від раніше чутих казок. Трохи менше чудес (хоч куди без них навіть там), періодично повторюване «колись», яке мало надавати більшої реалістичності розказуваному, іноді щось матеріальне (руїни чи осколки), яке промовляло «це справді було».

Історію як творення майбутнього я побачив на вулицях Львова в кінці 1980-х. Мітинги, походи під ще забороненими синьо-жовтими прапорами, концерти з піснями (стрілецькими, повстанськими), що

поверталися із забуття, вийняті з дідівських шаф, чи новостворені вишиванки на молодих чоловіках і жінках — це була українська весна. Її паростки швидко і стрімко здіймалися з-під землі, руйнуючи советський бетон, під яким мали бути поховані.

Напевно, саме через цю другу історію, що відбувалася в мене перед очима, я і зробив свій професійний вибір. Так само через бачене тоді назавжди підхопив внутрішню суперечність, що досі в мені: між бажанням описувати минуле й бути серед тих, хто творить майбутнє.

Перша книжка з історії України потрапила мені до рук в буремному 1990-му. До того про минуле України, яке поверталось із забуття та заборон, вичитував із газетних статей чи уривків книжок, друкованих у журналах. Антін Лотоцький зі своєю «Історією України для дітей» просто таки увірвався в моє читацьке життя, сповнене на той момент пригодницько-історичною літературою на кшталт романів Вальтера Скотта чи Александра Дюма. І хоча вважав, що за віком уже трохи переріс цю книжку, орієнтовану на дітей (до яких я, звісно, вже себе не зараховував), захопився нею відразу. Аж так, що вона могла позмагатися в рейтингу улюблених історичних з науково-популярною книжкою Войтеха Замаровського (чехословацького автора, як виявилось згодом, агента комуністичних спецслужб) «Їх величності піраміди», яка прищепила мені любов до історії загалом.

Лотоцький не лише давав відповіді на безліч питань щодо минулого України, якими було переповнене сьогодення, що мене оточувало. Він перший для мене формував цілісну картину цього минулого. Уже потім її поглибили й уточнили книжки Крип'якевича (прочитав у тому ж 1990-му), Аркаса, Грушевського, Субтельного.

Символічно, що автор першої для мене книжки з історії України був такий, яким я прагнув стати в подальшому: історик, письменник, активний громадсько-політичний діяч, учасник

визвольного руху. Хоча нічого цього про Антона Лотоцького я не знав, навіть дочитавши його книжку, що не містила біографії, як не містили її тоді ще енциклопедії і довідники. Він довів свою розповідь про минуле до передодня Другої світової, з якої в майбутньому почнеться сфера моїх історичних зацікавлень. Тож, може, я досі намагаюся писати продовження книжки, якою захопився в дитинстві?

Для теперішньої дитини ця словосполучка означає загадку про те, що буде подароване на Різдво або яким чином чудовий подарунок опиняється під подушкою чи ялинкою. У часи мого дитинства таємницею було саме свято і навіть слово, яким воно означене. До нього готувалися вдома заздалегідь, тож розмов було багато. Але на відміну від інших свят (Нового року чи дня народження) про це не можна було говорити у школі. Поза домом — на вулицях, у школі, телевізорі — Різдва не було, тільки «Новий год». Заборона додавала святу таємничості й навіть якоїсь особливої урочистості.

Свічка, яку запалювали на столі, була не просто даниною традиції, а елементом прихованого від сторонніх ритуалу. Її мерехтливе світло виривало з темряви тих, хто сидів довкола. На цьому дивному святі не було гостей, тільки свої, найближчі — мама, тато і нас четверо дітей. І не вірилося, що це та сама вітальна кімната (у звичному дев'ятиповерховому домі спального району Львова), де тиждень тому весело і гучно під звуки кремлівських курантів з телевізора зустрічали Новий рік.

Тепер ця кімната була інакша, ніби переносилася в якесь далеке заметене снігом село, де виростали тато з мамою. Зима тоді була справжня, не те що тепер...

Повнилася їхніми розповідями про те, як колись святкували весь вечір. А ще тихим співом пісень, які називали гарним і теж забороненим словом «колядка». Слова цих пісень, часом химерні й незрозумілі, не можна було прочитати в жодній книжці, тож, щоб

долучати свій голос до коляди, треба було їх запам'ятовувати просто зі співу.

Опісля на вулиці ти зустрічав своїх друзів і легко міг відрізнити тих, хто знав таємницю Різдва, і тих, хто не чув про неї. Напевно, в їхніх очах ще залишався вогник тієї свічки, яку тишком запалювали вдома. А потім таємниця Різдва почала виходити поза межі домівок. Колядники з'явилися спочатку на вулицях, а відтак уже навіть і в телевізорі. А ще пізніше, у студентські роки, ми вже самі «експортували» це свято далі на схід. Їздили з вертепами (спочатку політичними, а потім, коли зрозуміли, що нас не надто розуміють, — із традиційними) до Донецька, Луганська, Сум. Для наших однолітків там, у родинях яких не збереглася традиція Різдва, дивиною було, що хтось справді святкує його так, як «каже телевізор», — з 12 стравами, колядками і вертепом.

Нині Різдво всюди — на вулицях, у телевізорі, комерційній рекламі та зверненнях політиків. Але навіть попри це для мене воно не втрачає своєї вічної таємниці. Може, тому, що на Різдво вогник свічки на столі далі вихоплюватиме з темряви тільки найрідніші обличчя.

Мої студентські роки припали на відносно спокійну другу половину 1990-х. «Революція на граніті» дісталася тим, хто вчився на кілька років раніше: вони саме закінчували університети, коли туди серед інших новачків потрапив і я. Піднесений настрої, який панував у суспільстві на початку дев'яностих, поступово сходить нанівець, поглинутий матеріальною скрутою більшості українців.

Але я знову віднайшов його у глибшому минулому — в історії УПА. Як і для багатьох галичан, вона була пов'язана з моєю родинною. Можливо, поштовхом до того, щоб зайнятися саме цим періодом, стало маленьке історичне відкриття. У перевиданні діаспорної книжки Миколи Лебеда «УПА» (оригінал 1946 року

потрапив мені до рук значно пізніше) я знайшов інформацію про безвісти зниклого брата моєї бабці — Івана Дяківа. Як виявилось з німецького оголошення, що було ілюстрацією в книжці, його стратили нацисти за участь у бандерівському підпіллі.

Але остаточно мій вибір теми закріпило двоє людей — друг і однокурсник Юлій Хвещук та той, хто став мені в ній першим учителем — історик та етнограф Григорій Дем'ян. Відмовитися від захоплення археологією у старші шкільні роки спонукала матеріальна скрута для цієї галузі історії. Романтику археологічних експедицій через брак коштів замінили на вивчення звітів тих, кому раніше пощастило самим розкопувати минуле.

Григорій Дем'ян натомість навчив спілкуватися з історією віч-на-віч — записуючи спогади її живих учасників. Документи українського визвольного руху чи структур, які з ним боролися, тоді ще були важкодоступними. Вони зберігалися в українських архівах, але часто через безліч успадкованих ще із советських часів обмежень оберігалися і від дослідників. Дем'ян був професійним фольклористом, тож розробив методологію опитувань, якою ми почали користуватися, записуючи колишніх повстанців. У спогадах він бачив не лише важливі для реконструкції минулого факти, але й зразки народної мови, культури, уявлень про Україну та світ. Тому спонукав нас також записувати й пісні, навіть якщо ті здавалися загальновідомими. Співали здебільшого жінки, їм після цього було легше розповідати про своє життя. Хоч одного разу здивував суворий полковник УПА Василь Левкович (розповідав дуже чітко, ніби звітував, і тільки те, що бачив чи знав безпосередньо), коли заспівав романтичну пісню зі словами «під пошум сосон ми зустрілись з тобою».

Записані спогади ми ретельно розшифровували й передавали вчителеві. Іноді він давав нам розшифровувати свої записи. А він назбирав спогадів дуже багато: весь час носив із собою готовий

диктофон. Крім того, як народний депутат у 1994–1998 роках часто їздив Україною і зустрічався з ветеранами УПА, яким не судилося повернутися до рідних домівок після ув'язнення. Так ми мали змогу почути навіть більше живих бандерівців, аніж бачили. І це давало можливість ще ліпше відчувати їх, кожного зокрема і як унікальне покоління в нашій історії.

Співпраця з Григорієм Дем'яном йшла поряд із вивченням історії в університеті. І ці дві справи майже не перетиналися. На факультеті тема УПА, звісно, вже не була забороненою, як у совєтські часи, але вважалася неперестигною. Викладачі використовували м'якше формулювання — неперспективна. Мовляв, джерел мало, тема політично гаряча (на той момент уже опинилася в епіцентрі політичних баталій щодо визнання ветеранів УПА на державному рівні), «нащо воно тобі треба».

Тому першу курсову наукову роботу на самостійно вибрану повстанську тему я написав аж на 4 курсі, після тривалих наполягань і запевнень, що джерел мені вистачить. Взявся до закордонних рейдів УПА: хотілося підкреслити розмах повстанської боротьби. Дуже дратувало її зведення до малозначущого локального явища. Для мене вона — це частина українського визвольного руху, який увінчався перемогою в 1991-му. І навіть ширше — частина антикомуністичного та антитоталітарного руху в Центральній та Східній Європі. Таким його бачили очільники цього руху. Таким хотів відтворити його я у своїх роботах. До погляду на боротьбу УПА як частину боротьби народів Європи (поляків, литовців, латвійців, естонців, словаків, угорців, чехів) спонукав мене другий учитель, уже в аспірантурі, професор Юрій Сливка. «Витягніть їх із бункерів, — казав він, — покажіть, як широко дивилися вони на своє місце в історії». Я намагався це робити, занурившись у публікації ідеологів ОУН Петра Федуна, Осипа Дяківа та інших. Тому в моїй дисертації ті самі закордонні рейди УПА, про які почав

писати у студентські роки, — уже не просто пропагандистські акції українського підпілля, а спроба втілити в життя одну з його ключових концепцій — антитоталітарну національно-демократичну революцію народів Центральної і Східної Європи. Ця концепція виявилася передчасною, але бандерівці мали рацію — комуністичний тоталітаризм вдалося повалити лише спільними силами національних демократичних рухів Європи. Це сталося через десятки років після придушення УПА, але, як і передбачали її ідеологи, за активною участю українського визвольного руху, що був продовженням боротьби повстанців.

Тоді в кінці 1990-х — на початку 2000-х я цілком занурився в історію УПА — написав дипломну роботу про рейди українських повстанців на терени Чехословаччини, яку незабаром видав окремою книжкою, став автором біографії одного з повстанських командирів («Сотенний “Бурлака”»), почав готувати дисертацію. Працював у Військово-історичному архіві у Словаччині й відчув різницю в доступі до документів між нами і сусідами. Суспільно-політичні процеси у країні мало зачіпали мене, поглинутого минулим. Можливо, тому, що були доволі мляві — друга перемога Леоніда Кучми на президентських виборах 1999-го, здавалося, гарантувала обіцяну ним «стабільність», яка скорше скидалася на стагнацію.

Ситуація в країні змінилася в кінці 2000 року. Спочатку стало відомо про зникнення опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Потім Олександр Мороз, лідер Соціалістичної партії, оприлюднив у парламенті плівки, які свідчили про ймовірну причетність до цього президента Кучми. На вулицях Києва почалися протести, які переросли в масову акцію «Україна без Кучми». Її учасниками стали люди з дуже різними політичними поглядами — від соціалістів, які розпочали її, до націоналістів з УНСО, що долучилися незабаром. Більшість протестувальників навряд чи сповідували якусь

ідеологію, виходили на вулицю розчаровані корумпованою владою, нездатною організувати достойне життя громадянам.

На момент, коли ці події починалися, я вже кілька тижнів був у закордонному відрядженні у словацькому місті Трнаві. Занурений у документи з коробок із позначками *Banderovci*, не помічав того, що робиться в Україні. Не звертав на це особливої уваги й після повернення. Наростання протестів, перші сутички з міліцією, поява молодіжного крила акції «За правду!» — все це відбувалося поруч, але не зі мною.

Моя громадська активність обмежувалась участю в роботі «Молодої Просвіти» — організації, створеної роком раніше для поширення української культури та збереження народних традицій, противу русифікації.

Іронічно, що ставлення до акцій протесту змінилося саме під впливом культури, що деякий час служила мені прихистком від політики. У січні 2001-го я потрапив на прем'єру вистави «УБН (Український буржуазний націоналіст)» театру імені Марії Заньковецької. Її головний герой — реальний історичний персонаж, учасник визвольного руху, багатолітній політв'язень Зиновій Красівський. Він помер незабаром після проголошення незалежності, а у виставі жив далі і став свідком того, у що перетворилась Україна після 1991-го, як скурвилися навіть його побратими в боротьбі. Розлючений і незламний, герой під кінець спектаклю вирішує дістати захованого пістолета — бо боротьба за Україну триває!

• • •

Далі — у повній книжці «Нотатки з кухні «переписування історії»».

nashaknyga.com.ua